

ББК 63.4
К 69

*“МӘДЕНИ МҰРА”
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ
ШЫҒЫСТАНУ СЕКЦИЯСЫ:*

Әбусейітова М. Қ. (төрайым)
Момынов Ә. Қ. (төрайымның орынбасары),
Медерова Д. Е. (жауапты хатшы),
Еженханұлы Б., Базылхан Н., Нұрманова А. Ш.

Көне түрік мәтіндерінің түпнұсқалық көшірмелерін,
сөзбе-сөз салыстырмасын, түсіндірмелерін жасаған
және фотосуреттерін дайындаған

Н. Базылхан

Архитектуралық сызбалары мен өлшемдерін әзірлеген

Е. Шымшихан

Ғылыми редакторы – **Б. Базылхан**

К 0504000000
00(05)–05

ББК 63.4

ISBN 9965-699-83-6

© Базылхан Н., 2005

© “Дайк-Пресс” баспасы, 2005

КІРІСПЕ

Қазақстанның ортағасырлық тарихында Түрік Елі тарихының алатын орны ерекше. Өйткені, V—XII ғасырлар аралығындағы түрік “номадтардың” өзгелерден дараланған өркениеті, далалық көшпелі бітім-болмысының өзіндік тарихы бар. Бір сөзбен айтқанда, шығу тегіміздің тамыры, асыл қасиетіміз, бай тарихымыз “арғы атамыз ер түріктермен” байланысты.

Түріктердің далалық көшпелі өркениетін қалыптастырып, туын тік, тұлғасын биік ұстай білген ұлан-байтақ мекені еуразиялық кеңістік болып табылады. Онда ежелгі замандардағы сақтар, хұндар (қытайша: шиюнну, сюнну, хуннұ), үйсіндер (усун), қанлылар (канцзю), сянбилер, тобалар, жужандар секілді этносаияси одақтар мен бірлестіктердің ізімен құрылған **Түрік Елі (Türük Eli)** V ғасырдан XII ғасырға дейінгі аралықта ірі империя атанды. Бұл империя сол дәуірдегі күллі түрік тектес этностарды, көшпелі ұлыстарды көк байрақтың астына біріктірді. Көне түріктер орнатқан осындай империямен сол заманда терезесі тең келер бірде-бір мемлекет болмаған еді. Ол кездері еуразиялық кеңістікте жүз мыңдаған мықты қаруланған ұзын найзалы “түмен-түмен” атты әскерлер **“елдің қамы, жердің тұтастығы үшін басы барларды идірген, тізесі барларды бүктірген”** еді.

“Тәңірі текті бек ұлдарды құл болғызбай, сұлу қыздарды күң болғызбай, ішер асын мол еттім, киер киімін кең еттім, кедейді бай қылдым, аз халықты көп қылдым, жақсылап тыңда! Ақылмен ұқ!” дейді сол кездердегі бітіктастарда білікті қағандар мен асыл бекзаттар. Иә, бұл шын мәнінде көне түріктердің әлемдік тарих сахнасындағы даңқы асқақтаған биік кезеңі болатын.

Жазу әлем тарихының қай кезеңінде болсын жоғары өркениеттің бірден-бір белгісі болып табылады. Демек, сол заманнан бізге дейін жеткен жазба ескерткіштер ата-бабаларымыздың да әлемдік өркениетке өз жазуымен зор үлес қосқандығын көрсетеді.

Көне түріктер өздерінің төлтума жазуын “**түрүк бітік**” деп атаған. Түрік Елінің ресми жазуы болып табылатын түрік бітіктің жасалу болмысындағы ғылыми негізді құндылығы мен кемеңгерлігін мақтанышпен атауға болады. Өйткені, бұл көптеген түрік тектес этностардың тіл-сөйленістерін бір емлеге, бір тәртіпке ықшамдай білген “әмбебап” жазу болды.

Түрік Елінде түрік бітік арқылы бұйрық, жарлық шығару, үкім ету, мөр-таңба басу, елші жіберу, хат алмасу және т. б. мемлекеттік маңызды іс құжаттар жүргізіліп отырды. Қағанның алтынмен апталған таңба-мөрін сақтаушысы — “**тамғачы**”, “**алтын тамған тархан**”, ал іс құжат хатшысы — “**бітікші**” деп аталды.

Ел тарихы қағандардың бұйрығымен ұрпаққа аманат ретінде түрік бітікпен қағазға хатталып, тасқа қашалған “мәңгілік” бітіктастарда (“беңгүташ”) айшықталды. “**Мың жылдық түмен күндік бітік жазуыммен біліктілігімді бекем тасқа қашадым**” дейді ер жүрек түріктер.

Барлық түрік тектес этностарға ортақ әрі түсінікті түрік бітік тез арада ұлан-ғайыр аймаққа кеңінен таралып, әмбебап жазуға айнала білді. Түрік бітіктің кеңістік аумағы бүгінгі Моңғолиядан бастап Алтай, Тува, Хакасия — Енисей, Абақан, Кем өзені, Бурятия — Байкөл, Лена, Саха, Шығыс Түркістан — Тұрпан ойпаты, Дунхуань, Миран, одан Қазақстан — Ертіс, Талас, Іле, Сыр, Еділ, Жайық өзендері, Ферғана, одан әрі Солтүстік Кавказ, Шығыс Еуропаны қамтыды. Бұл бүкіл Еуразия құрлығын алып жатқан орасан зор аймақ екені белгілі.

Көне түрік бітігі бүгінгі түрік тектес этностардың байырғы рухани мәдениетінің куәсі әрі ортақ мирасы болып табылады. Демек көне түрік бітік — дүние жүзі өркениетіндегі шоқтығы биік ірі мұралардың бірі.

Осындай асыл мұраларымызды жинауды мақсат еткен “Мәдени мұра” мемлекеттік бағдарламасын қолға алған Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевқа, осы бағдарламаны іске асыру жөніндегі қоғамдық кеңесті басқаратын Иманғали Нұрғалиұлы Тасмағамбетовке шын жүректен алғысымызды білдіреміз.

Мұндай ауқымды шара “Мәдени мұра” мемлекеттік бағдарламасын нақты жүзеге асыру және ежелгі асыл мұраларымызды жан-жақты зерттеу, зерделеу, қорғау, пайдалану мен насихаттауға байланысты жасалған батыл әрі игі қадамдардың бірі болды.

Оқырмандар қауымының назарына ұсынылып отырған бұл кітап 2004—2006 жылдарға арналған “Мәдени мұра” мемлекеттік бағдарламасы бойынша “Шығыстану секциясы” тарапынан жүргізілген археографиялық дала экспедициясы мен іссапар материалдарына сүйеніп жазылды.

Аталған археографиялық экспедиция 2004 ж. Ресей Федерациясының Хакасия Республикасында (Абақан қаласы), Тува Республикасында (Қызыл қаласы), Красноярск өлкесінде (Минусинск қаласы), Моңғолияда, Қырғыз Республикасында (Бішкек қаласы) зерттеулер жүргізді¹. Кітапқа осы мемлекеттердің мұражай қорларында сақталған және далалық жерлерінде кездесетін көне түрік бітіктастары мен ескерткіштерінің археографиялық, тарихи-деректанулық, мәтіннамалық, архитектуралық мәліметтері қамтылды.

Жалпы алғанда, көне түрік бітіктану, көне түрік археологиясы және т. б. салалары бойынша отандық және шетелдік басылымдарда ондаған ғылыми монографиялық еңбектер, жүздеген ғылыми мақалалар жарияланды. Бірақ ондай ғылыми зерттеулер әр түрлі кезеңдерде жүргізілуіне байланысты нәтижелері бір жинақ болып жүйеленіп жарыққа шықпаған. Демек, зерттеушілерге де, қалың оқырман қауымға да көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері туралы материалдар топтастырылған еңбектің қажет болып келгені анық. Басылымның мақсаты — бұрын-соңды жарық көрген бірсыпыра ғылыми зерттеу нәтижелерін жинақтап, көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері туралы негізгі мағлұматтарды қамтыған ғылыми-танымдық жинақты оқырмандар назарына ұсыну.

Археографиялық материалдарды жинау барысында көмектесіп, қол ұшын берген Ресей Ғылым академиясы Археология институтының бөлім меңгерушісі, т. ғ. д. И. Л. Кызласов, Сібір бөлімшесі Археология және этнография институтының жетекші ғылыми қызметкері, т. ғ. д., профессор Ю. С. Худяков, Н. М. Мартыанов атындағы аймақтық өлкетану Минусинск мұражайының директоры Л. Н. Ермолаева, аға ғылыми қызметкері Н. В. Леонтьев, Е. М. Ляковская, Хакасия өлкетану мұражайының директоры Т. Н. Феоктистова, А. Котожеков, М. Карбиз, Моңғолия ұлттық тарихи мұражайының директоры А. Очир, орынбасары Д. Нансалмаа, Д. Бумаа, археолог Ц. Одбаатар, Моңғолия Ғылым академиясы Археология институтының директоры, т. ғ. д., профессор Д. Цэвээндорж, жетекші ғылыми қызметкері, т. ғ. д., профессор Д. Баяр, т. ғ. к. Х. Амартүвшин, Моңғолия Ұлттық мемлекеттік университетінің түріктану бөлімінің меңгерушісі, т. ғ. к. Ц. Баттулга, ф. ғ. к. Е. Жанчив, Моңғолия Баян-Өлгий аймағының Қоғамдық экономикалық бөлімшесінің ғылыми қызметкері Е. Қонысбайұлы, Моңғолия Баян-Өлгий аймағы мұражайының директоры Х. Азамат, Х. Қызылбай, бас қор сақтаушысы Э. Айгерім, А. Айшагүл,

¹ Ресей Федерациясында жүргізілген археографиялық экспедицияның құрамы: Нәпіл Базылхан, Сержан Баширов, Кенже Торланбаева, Серік Рысбеков; Моңғолияда жүргізілген археографиялық экспедицияның құрамы: Нәпіл Базылхан, Есенбек Шымшихан, Дәулетхан Түйғанақұлы, Еділхан Қонысбайұлы; Қырғыз Республикасында жүргізілген археографиялық іссапардың құрамы: Нәпіл Базылхан, Есенбек Шымшихан.

С. Мұса, Тува Республикасы Алдан-Маадыр атындағы Республикалық мұражай директоры А. С. Гомбу, бас қор сақтаушысы Р. Б. Ховалыг, т. ғ. д., профессор М. Б. Кенин-Лопсан, ф. ғ. д., белгілі түріктанушы Э. Чадамба (Арагачи), бөлім меңгерушісі О. Ч. Уйнук, Тува гуманитарлық институтының ғылыми қызметкерлері т. ғ. д. М. Х. Маннай-оол, ф. ғ. к. Э. Б. Самдан, К.-М. А. Симчит, Б. Б. Монгуш, В. Салчак, Д. А. Уран, Қырғыз Республикасы Ғылым академиясының жетекші ғылыми қызметкері, ф. ғ. д., профессор Ч. Жумагулов, Қырғыз Республикасы Мемлекеттік тарихи мұражайының директоры Ж. Момункулов, бас қор сақтаушысы А. Шаршеналиева, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық мұражай директоры Н. Әлімбаев, Қазақстан Республикасы Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі Тіл комитетінің төрағасы, ф. ғ. д., профессор Б. Омаров, Ұлттық кітапхананың бас директоры М. М. Әуезов, ф. ғ. д., профессор Н. Оралбаева, т. ғ. к., белгілі археолог Э. Самашев және ф. ғ. д., профессор Ахмет Ержиласун қатарлы азаматтар аяғысымызды білдіреміз.

Сонымен қатар бұл еңбектің дайындалу барысында арнайы кеңес беріп, оған ғылыми тұрғыдан құнды түзетулерін жасаған т. ғ. д., профессор М. Қ. Әбусейітоваға, ф. ғ. д., профессор Б. Базылханға және т. ғ. к., археолог Ә. Ақышевке және бітіктастар мен ескерткіштердің архитектуралық өлшемдері мен сызбаларын дайындауға көп еңбек сіңірген суретші Есенбек Шымшиханға айрықша рахмет айтамыз.

Н. Базылхан